

Constantí Llombart i els clàssics

Josep Enric Estrela
Universitat de València

L'edició de textos dins el projecte renaixencista de Constantí Llombart

A finals de 1875, Constantí Llombart, des de les pàgines introductòries de *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí* -la primera revista cultural valenciana de la Renaixença editada amb pretensions cultes, dirigida per ell-, mostrava la seua preocupació per dinamitzar aquell moviment cultural, amb les següents paraules: “en prou sentiment de nostra banda, no són, per cert, tan grans ni tan senyalats los progresos literaris llemosins realitzats en València en lo transcurs de l'any que acaba de finir” (Llombart 1875, 11). Llombart es lamentava perquè no s'havia publicat a València cap llibre en la llengua pròpia, entre d'altres raons, perquè el circuit editorial no estava desenvolupat: “los literats no troben así ningun editor que done publicitat a ses obres [...] ¡Sensible és, per cert, lo que passa!” (Llombart 1875, 17). Però ell no defalliria en la seua voluntat decidida de promoure i dignificar les lletres valencianes; i tot seguit, en aquell mateix text, hi exposava un pla ben ambiciós:

Nos habem proposat portar-ne a cap lo renaiximent de les lletres llemosines, y, per més que siguen curtes les nostres forces, no tenim que deixar per a conseguir-ho pedra per tocar com a vegaes solem dir-ne.

A aquest objecte, teníem pensat, si bé per a més abant, lo establir en València un centre a hon se concentraren tots los disgregats elements literaris llemosins, y vórer si, per este medi, se logra donar-li tot l'impuls que·s necessita pera ixir-ne en sol en esta dificultosa però lloable empresa.

Aixís ho manifestàrem a molts de nostres amichs, y entre los qual lo Sr. Carreras, creguent qu'aquest pensament debia ser realitzat quant en ants, ho anuncià en lo *Diario de Valencia*, y copiant-ho tots los demás de la població y alguns de Catalunya, s'ocuparen aquells dies ventajosamente de la idea.

Los fills de la Morta viva, qu'este serà lo nom que l'Acadèmia de lletres llemosines ha de dur, podrà ab l'esforç de tots los aymadors de nostres glòries, eixecar-ne lo pendó de la nova crehuada fins lo punt que·n lo dia li correspon per dret ocupar-ne. D'ella, ab l'activa cooperació d'els intel·litjens, podrà ixir-ne una bona gramàtica llemosino-valenciana, que tan utilosa pot ser-nos; una Ortografia, millor que lo breu ensaig que tenim a punt donar al públich; podríem també empèndrer lo perfeccionament de lo *Diccionari* de lo Sr. En Joseph Escrig, que tant podia millorar-se; podríem anar estudiant les reformes hui compatibles en l'estat de nostra llengua; podríem publicar-ne un periòdich per de promte, y tal volta, més enllà, la “Biblioteca llemosina”, composta de les principals obres llemosines, antigues y modernes (Llombart 1875, 13)

Heus ací, explicitades de manera concisa, les iniciatives que Constantí Llombart tenia en ment portar a la pràctica, per tal que la Renaixença es consolidés a València: dotar els escriptors d'una entitat acadèmica que els pogués aglutinar i de la qual podrien sorgir els elements necessaris per a codificar una llengua –una ortografia, un diccionari i una gramàtica- i allò més important per als nostres objectius: la creació d'una plataforma editorial –una «Biblioteca llemosina»- a través de la qual podria difondre les obres dels autors clàssics i contemporanis més rellevants, així com disposar d'un mitjà de comunicació escrit, a través del qual poder promoure'n llur lectura.

Des d'aquesta perspectiva, com ja posaren de relleu Fuster (1976) i Simbor, Constantí Llombart recollia el testimoni d'aquells autors del segle XVIII i principis del XIX que sentiren afecció pels clàssics. De fet, alguns d'aquests "precedents" serien, com tot seguit veurem, matèria d'estudi al seu assaig biobibliogràfic *Los fills de la morta-viva* (Llombart 1879).

El primer dels escriptors estudiats per Llombart en aquest treball va ser Carles Ros. El motiu de l'elecció vingué motivat perquè es tractava de:

u dels més distinguits lliterats que en València a mitjans del segle passat (XVIII) prengueren la lloable iniciativa de fer renàixer a La Morta-Viva, de restaurar y tornar a son primitiu lluíment nostra materna llengua, tan llastimosa y tirànicament de mort ferida pel rey en Felip V, al decretar en 29 de juny de 1707 la despòtica abolicció de nostres venerables furs y privilegis. (Llombart 1879b, 23-24)

Per a Llombart, l'abandó i el decandiment literari de la nostra llengua tenia una data i un causant concrets: 1707 i el rei Felip V; i, entre d'altres coses, d'aquest comentari podem extraure que, per a el fundador de Lo Rat-Penat, aquella època "fosca" per a la llengua dels valencians començà a donar mostres de recuperació a penes unes dècades després, precisament, amb la figura del notari Carles Ros, amb el qual prenia carta de naturalesa el període "renaixent" que Llombart tenia interès a promoure i del qual se sentia partícep i actor destacat (Escartí 1993).

Curiosament Carles Ros dugué a terme la reimpressió d'un clàssic: *L'Espill* de Jaume Roig, el 1735¹ (Fuster 1985, 150), iniciativa que Llombart degué conèixer, segurament, en el moment de redactar els apunts biogràfics d'un altre lletraferit pròxim a Ros, destinats al seu assaig biobibliogràfic: Lluís Galiana, atès que en l'espai que dedicà a aquest darrer escriptor a *Los fills de la mort-viva*, Llombart hi va transcriure -a peu de pàgina- la carta que el frare ontinyentí va enviar a Carles Ros el 22 de maig de 1763. Per a Llombart, aquell document tenia "la mateixa oportunitat e interès per a avivar l'esmortit carinyo a nostra agradable parla, que quant lo seu autor va escriure-la, cent setce anys arrere" (Llombart 1879, 55).

En aquest text epistolar Lluís Galiana exposava un projecte d'edicions de clàssics que abraçava també el mercat del Principat i les Illes (Fuster 1976, 151), el qual no degué passar desapercebut per a Llombart. El motiu era bàsic: fomentar la lectura en la llengua pròpia, "lo qual se llograria fàcilment, reimprimint algunes obres d'estil ters y pur, que estan ja casi olvidades" (Llombart 1879, 58). I tot seguit Galiana feia una extensa relació de textos antics que considerava "útils" per a assolir aquell objectiu. Un objectiu que, com constatarem després, amb el qual coincidí l'autor de *Los fills de la morta-viva*. D'aquells textos d'autors del passat que, segons Galiana, caldria destacar, en primer lloc hi havia la *Crònica* del rei Jaume I "per ser lo moniment de més rigurós llemosí que s'encontra" (Llombart 1879, 58). També hi podien servir versions valencianes de textos en llatí -i esmenta d'Antoni Canals, Lluís de Fenollet, Joan Roís de Corella i Miquel Peres- "puix sent bones traduccions, podríem ab elles entendre's gran part del bon ús de la llengua, consultant lo llatí en los pasajes y modos de parlar més especials, que no sabem ara" (Llombart 1879, 58).

A aquestes traduccions, en la col·lecció pensada per Lluís Galiana, s'hi podia afegir *Vita Christi*, de sor Isabel de Villena, "en la qual tindrien que depèndrer, los hòmens de

¹La referència bibliogràfica completa és: Roig, Jaume. *Lo libre de les dones e de concells*. Carles Ros, ed. València: Josep Garcia, 1735. [<http://www.iifv.ua.es/bilicame/cat/>]. La referència a aquesta reedició de *L'Espill* de Carles Ros, dins *Los fills de la morta-viva*, es troba a la pàgina 59, en nota.

juhí, elegància y propietat en lo llenguaje, qu·és fàcil y sencillo” (Llombart 1879, 59). I també “com hi a molts a qui els agraden els versos, també seria convenient qu·en esta col·lecció entraren los poetes valencians més famosos, per a que així fóra perfecta, y tinguérem modelos que imitar en uns y en altres” (Llombart 1879, 59). Per a Galiana, hi havia alguns textos poètics que calia reeditar *prioritàriament*, entre d’altres raons, per les dificultats de trobar exemplars; són aquests: les *Trobes de Mosén Jaume Febrer*, l’obra poètica d’Ausiàs March –acompanyada, tanmateix, d’una versió actual per fer intel·ligibles els mots “obscur”-, l’edició de *La Cudolada o Llibre de Consells*, de Jaume Roig –és en aquest punt on Galiana fa esment de l’edició a iniciativa de Carles Ros, a què hem fet referència més amunt. I encara, en aquella carta destinada al seu col·lega Carles Ros, Galiana faria esment d’un últim autor, a qui reconeixia el mèrit de saber escriure “bé”: Bernat Fenollar (Constantí Llombart 1879, 60) i del qual Llombart “recuperaria”, com veurem, un text.

Com ja ha destacat Simbor, en aproximar-se a l’interés pels clàssics dels escriptors i erudits valencians de la segona meitat del segle XVIII i principis del XIX, i aquesta consideració caldria fer-la extensible també a la segona meitat del segle XIX –període en què hem de situar Constantí Llombart-, una de les peculiaritats del públic lector valencià d’aquell període era que la curiositat que podia despertar en ell els textos d’autors valencians dels segles XV i XVI venia ocasionada, en gran mesura, perquè els considerava “rars” (Simbor, 85). Per aquesta raó, iniciatives com les de Carles Ros o Lluís Galiana, i com la del mateix Llombart, que se’n sentia hereu –en el sentit que la seua tasca filològica demanava, al seu parer, ser continuada, com tot seguit veurem-, responien a una necessitat de posar en circulació de nou textos d’autors antics amb l’objectiu de fomentar una demanda a partir de bons models literaris; a partir d’uns textos que, principalment, poguessen ser intel·ligibles per als potencials destinataris, poc o gens acostumats –malauradament- a llegir textos en la pròpia llengua.

Per altra banda, per als nostres objectius també cal destacar –ni que siga de passada- que la intenció de Llombart a l’hora de redactar *Los fills de la morta-viva* era evidenciar, entre d’altres coses, que l’interés pels clàssics havia perdurat després de l’època daurada de les lletres valencianes. És més, ell era conscient que la seua comesa consistia en rescatar de l’oblit una tradició literària que calia continuar. És ací, també, on trobem una confluència d’interessos entre la faceta de biobibliògraf i la d’editor de textos antics de l’escriptor valencià (Estrela 2014a, 73-74).

Els inicis de la tasca editorial de Constantí Llombart: les *Obres festives del pare Mulet*

Constantí Llombart, tot i les nombroses adversitats que hagué de vèncer durant els convulsos anys de la reinstauració de la monarquia borbònica, i malgrat la censura imperant (Laguna Platero, 225-234) s’esforçà tant com pogué per dur a terme el seu projecte personal de Renaixença, un dels pilars bàsics del qual tenia a veure en l’edició de textos i, més concretament, en la creació d’aquella col·lecció que, segons ell mateix havia anunciat al *Calendari Llemosí*, havia de donar cabuda a les «principals obres llemosines, antigues y modernes».

Però com hem apuntat a l’inici d’aquest treball, tot i els seus esforços per dinamitzar el panorama cultural valencià, aquesta no era una qüestió fàcil d’assolir, tal com testimonia al pròleg de la primera obra en què intervingué com a editor: les *Obres festives del pare Mulet*, que edità a València, el 1876, en el qual llegim que aquella iniciativa arribà a bon port “vensuts los grans obstacles y no poques dificultats que per a dur-ne a cap lo pensament que de molt temps ençà miràvem ab carinyós afany, de donar a la estampa les festívoles composicions recullides en aquest volumen (Mulet, 5).”

Llombart sembla que engegà el projecte d’editar les composicions satíriques del

frare valencià, probablement, perquè tenia interès a reivindicar la figura d'un poeta l'obra del qual encara gaudia d'una relativa popularitat a la València de finals del segle XIX:

per un imperdonable descuit de nostres literats, que no acertarien a explicar-nos, apenes s'encontren fidels notícies sobre la vida y obres d'un tan popular poeta com lo P. Mulet, de qui los valencians referixen a cada trico mil contalles y gistes, traent-ne son nom a rogle ab molta frecuença. (Mulet, 5)

I a l'efecte, Josep M. Torres i Francesc Vives, tal com s'explicita en nota al pròleg d'aquesta edició, facilitaren informació sobre aquest autor del segle XVII, sobre el qual bibliògrafs anteriors havien pogut recollir ben poques notícies (Mulet 1876, 7). També, el caràcter entusiàstic que hom li atribuïa al pare Mulet i l'enginy que destil·lava de les composicions atribuïdes a ell, sembla que impulsaren Constantí Llombart a editar-les. Des d'aquesta perspectiva, l'editor podia considerar les *Obres festives* un testimoni de la tradició literària pròpia que encara era susceptible de satisfer les expectatives del públic lector autòcton, per la qual cosa, calia revaloritzar-lo.

Per altra part, amb la intenció d'informar d'aquesta iniciativa editorial a l'escriptor català Víctor Balaguer –un autor pel qual l'escriptor valencià sentí una gran admiració (Estrela 2014a, 70)- i com a testimoni que la censura en aquells anys de l'inici de la restauració monàrquica no s'aplicava només a l'àmbit de la premsa, Constantí Llombart li envià una carta, de data 10 de juny de 1876, en la qual l'informava que l'edició de les *Obres festives* del pare Mulet no s'havia pogut publicar de manera íntegra per aquesta raó. Llombart ho explicitava així:

Tambien recibirá V. E. por el correo de hoy un ejemplar de la *Obras festivas del P. Mulet* que he publicado estos días, y que nunca se habían impreso.

Los ejemplares que de esta obra se han puesto a la venta han tenido que mutilarse por estar escritas las composiciones con bastante libertad; sin embargo de esto, he preferido mandárselo a V. E. entero, para que pueda formar mejor juicio sobre este autor tan poco conocido hasta hoy día²

Com podem comprovar, l'edició de Llombart pogué escapar a les urpes de la censura i, suposem que a risc i ventura seu, preparà dues edicions d'aquell text: una “mutilada” i una altra íntegra, la qual envià a Víctor Balaguer. Com molt bé apunta Pérez Moragon, l'existència d'aquest projecte editorial testimonia com, en Constantí Llombart, anava enfortint-se una “una certa vocació erudita” (Pérez Moragon 2005, 45).

Per als nostres objectius cal destacar també ara que, com a suport documental d'aquesta iniciativa editorial de l'escriptor valencià, han perdurat algunes referències publicades en la premsa periòdica de l'època. Segons els comentaris publicats a la secció *Trósos y Mósos* del periòdic satíric –dirigit per Llombart- *El Pare Mulet*, en el número corresponent al 8 de gener de 1877, sabem que l'operació editorial de les *Obres festives del pare Mulet* gaudí de bona acceptació entre el públic, la qual cosa, com veurem tot seguit, sembla que animà a Llombart a seguir la línia de treball d'editar textos antics.

¡A ella , qu'és de Godella! Pareix broma, y la numerosa edisió de les *Obres festives del Pare Mulet*, coleccions per nostre director, en tan poc tems fa que

² Aquesta carta, servada a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer. Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842 – 1880. Signatura: 7000587 l'hem transcrita en forma d'apèndix a la nostra tesi doctoral (Estrela 2015, 357).

s'imprimiren, està ya com qui diu a les últimes boquechaes.

No mes qu'a vostés els donara la corasonà d'allargar-se en quatre camallaes a la llibreria de Paco Aguilar, carrer de la Mar, 24, a hon encara arribarien, tal volta, abans qu'estirara les cames, al vórer qu'és cosa de gust, llàstima les habia de donar no gastar-se un parell de pesetes en ella.

Vachen, pues, traent els pinos, y ánimo, a ella, qu'encara, vola.

L'interés per divulgar els clàssics: la *Biblioteca Valentina*

Constantí Llombart, fidel a la seua concepció de Renaixença, sembla que arran de l'operació editorial de les *Obres festives* del pare Mulet constatà que era possible posar a l'abast dels lectors textos provinents de la tradició literària, els quals llavors eren de difícil accés, com hem assenyalat. I amb la intenció de divulgar les obres més representatives del patrimoni literari dels valencians inicià la col·lecció *Biblioteca Valentina*, la qual abraçava, també aquells textos que, escrits en altra llengua, poguessen tenir interès "directe per a la història de la nostra pàtria y de sa literatura" (Llombart 1878a, 14).

En aquesta col·lecció, Llombart edità dos volums, publicats el 1877. El primer d'ells fou el *Libro de alabanzas (de) las lenguas hebrea, griega, latina: Castellana y Valenciana*, de Rafael Martí de Viciano, publicat a València el 1574 (Viciano) i en el qual l'autor considerava el valencià com la millor expressió coetània del català antic – del seu «llemosí»- i recolzava aqueixa primacia en les grans aportacions valencianes al conjunt de la literatura catalana del segle XV i del prestigi de l'obra d'Ausiàs March en les lletres castellanés.

Com ja hem exposat en un altre treball, la intenció d'aquest projecte editorial tenia també una funció legitimadora i apologetica d'un relat històric que se superposava al de la recuperació d'una tradició literària: el relat històric sobre el Regne foral.

la valoració de la llengua i de tot el repertori literari que podia ser considerat com un referent, que podia formar part de la tradició per als homes i les dones de la Renaixença, se superposava a una història tramada com un relat de decadència culminat amb la pèrdua dels furs. De fet, el mateix concepte de "renaixement" depèn d'aquest relat històric.

Per a Llombart, en la línia de la narrativa historiogràfica liberal iniciada a principis del segle XIX, tota l'explicació descansava en el supòsit d'una eterna dialèctica entre la llibertat i el despotisme. Ho hem vist en els casos adduïts de *Lo darrer agermanat* i *Los fills de la morta-viva*. En el fons, la tradició que Llombart aspirava a restaurar era d'una índole superior, i havia estat suplantada per la monarquia absoluta: era la tradició del primer liberalisme del segle XIX, i de les idees morals que aquest prengué de la Il·lustració (Martínez Gallego and Bordería Ortiz 113) [...]

Constantí Llombart, com poc després farien autors pròxims a ell, com Josep Maria Puig i Torralva i Francesc Martí Grajales, contribuï a augmentar el coneixement que els valencians del darrer terç del segle XIX tenien de la seua història literària. I la seua producció aconseguí aportar unes dades i uns materials que confegiren un discurs històric i cultural legitimat per una tradició literària que, com la llengua, tenia una funció d'autoreconeixement del poble que la parlava. Unes dades i uns materials que temps a venir ultrapassarien aquests àmbits i provocarien una tensió identitària. (Estrela 2014a, 74).

En la mateixa secció d'un altre periòdic dirigit per Llombart –successor de *El Pare Mulet*- titulat *El Bou solt*, en el número 15, corresponent al 18 d'agost de 1877, es

ressenyava el projecte iniciat aquell any per Llobart de crear una col·lecció de clàssics valencians:

Biblioteca Valentina. Pues señor, habien y hi an encara en nostra siutat un bon número de inestimables obres antigues llemosines, que per lo raríssimes qu·ha aplegat a fer-se entre nosatros, se pot dir que no tenien preu, pues pagant-les en bona moneda, dificultosament s'encontraben. En lo bon sel pues de que no apleguen algunes d'elles a pèdrers, y per a complàurer a molts afisionats que cada dia estaben atosigant a nostre director, preguntant-li de quins llibres podrien valdre's per a depèndrer un poc la olvidada llengua de nostres agüelos, este ha impulsat al conegut editor D. Fransisco Aguilar a publicar baix lo títul que servix de epígrafe al present solt, una colecció d'obres llemosines uns y castellanes, però que tracten de nostres coses, atres.

A banda de les dos publicades: *Alabanzas de las lenguas* y *Lo procés de les olives*, s'anuncien per a eixir a la llum: *Lo sompni de Joan Joan*, de Jaume Gazull; *Origen del Centenar de la Ploma*, de Manuel Carboneres, *La brama dels llauradors*, de Bernat Fenollar.

Totes elles duen notes o notísies bio-bibliogràfiques degudes al sr. Llobart, que serviran per a donar-los a conéixer als lectors els mèrits de estes produccions y dels autors d'elles.

Com ja hem apuntat anteriorment, amb aquell projecte de col·lecció de textos antics, Llobart es proposava seguir la tasca de Carles Ros i Lluís Galiana i omplir també un buit quant a bibliografia que pogués circular entre un tipus de públic més cultivat: els bibliòfils i els erudits. De fet, tal com s'indica al número corresponent al 31 de març de 1877, de la revista catalana *La Renaixensa*, el qualificat ja aleshores com "conegut escriptor valencià" Constantí Llobart, estava preparant una edició del "raro y celebrat incunable *Troves en llahor de la Mare de Déu*, estampat a València, y que·s disputa ab nostre *Pro condendis orationibus* la gloria de ser lo primer llibre imprés a Espanya." Però aquell projecte, per raons que ara com ara desconeixem, no arribà a rams de beneir.

Però tornant a l'edició del volum de Viciana, *Alabanzas de las lenguas*, en ell Llobart publicà un text introuctori amb una notícia biogràfica de l'autor, extreta en gran part de Ximeno (Viciana, 5-15), en la qual destaca les seues qualitats d'historiador i filòleg i la "persecució" que patiren les seues obres històriques per part d'"ignorantes y envidiosos" (Viciana, 13), motiu pel qual, per a Llobart, la seua vida i obra gaudien d'un interés major. Tant és així que el qualifica com una de las "legítimas glorias" de València (Viciana, 15).

És evident que per a Llobart, la recuperació d'aquell text del segle XVI, tot i ser escrit en castellà, obeïa a una voluntat de fomentar una revalorització de la llengua pròpia com a llengua de transmissió de les idees. Per a Viciana, el valencià era una llengua "polida, dulce y muy linda, que con brevedad moderada exprime los secretos y profundos conceptos del alma, y despierta el ingenio a vivos primores, donde le resulta un muy esclarecido lustre" (Viciana, 42), la qual avantatjava en gràcia i enginy al castellà (Viciana, 47) i, fins i tot, era menys "corrupta" que aquesta (Viciana, 57).

Com no podia ser d'altra manera, la premsa valenciana també es féu ressò d'aquesta singular iniciativa. En el número corresponent al 3 de juny de 1877 de la revista *Valencia Ilustrada* hi llegim:

Nuestro querido amigo el popular poeta D. Constantino Llobart, incansable en su propósito de dar a conocer y hasta vulgarizar cuanto sea posible las más rara y preciadas obras de los clásicos valencianos, ha empezado a publicar bajo el

título de «Biblioteca Valentina –Colección de obritas raras» algunas de estas, siendo la primera de ellas que se ha dado a luz y hemos tenido el gusto de recibir, las *Alabanzas de las Lenguas*, port Martín de Viciano, precedida de una «Noticia biográfica» de este escritor, debida al Sr. Llombart.

Se hallan en prensa la *Gatomaquia valenciana*, *Lo procés de les olives*, *Lo sompni de Joan Joan* y *La Brama dels llauradors*, a las cuales seguirán otras que, bien por su intrínseco mérito literario o bien por la escasez de los ejemplares de ediciones que tan raras se han hecho ya, son hoy sumamente apreciadas entre los bibliófilos.

El precio de cada tomito será solamente de 2 rs. y los pedidos podrán hacerse al editor D. Francisco Aguilar, Mar, 24.

Agradecemos el recuerdo del Sr. Llombart y le alentáramos, si esto no fuese innecesario, a que continuase su patriótica tarea.

Aquella mateixa revista, el mes següent, el 22 de juliol, també es va fer ressò del segon volum de la *Biblioteca Valentina*:

Se ha publicado ya y hemos tenido el gusto de recibir, el segundo tomo de la *Biblioteca Valentina* que edita el Sr. Aguilar (D. Francisco), bajo la dirección de nuestro buen amigo el popular poeta D. Constantino Llombart, entusiasta por las letras lemosinas. Dicho segundo tomo contiene *Lo procés de les olives*, per Mosén Bernat Fenollar, Mosén Jaume Gaçull y lo discret En Joan Moreno, precedido del prólogo que escribió hace tres siglos el poeta valenciano Onofre Almudéver y seguido del que no menos correcta y discretamente ha escrito ampliándolo el señor Llombart.

Convé destacar que *Lo procés de les olives* (Fenollar) era un text medieval que sorgí de la ploma dels representants més destacats de l'anomenada Escola Satírica Valenciana, una opció literària per la qual Llombart sentí especial predilecció, atés que des del seu punt de vista gaudia de tres qualitats que la feien valuosa: la immediatesa dels temes que es podien tractar, el recurs a ella en tant que vehicle de transmissió ideològica i la capacitat de fomentar la lectura en valencià entre els potencials consumidors: les classes populars (Martínez Gallego and Bordería Ortiz).

De fet, sembla que aquest darrer objectiu era primordial per a Llombart. Ell mateix, al *Calendari Llemosí corresponent a l'any 1878*, manifestà el següent:

Creent-ne tenir coneiximent de llur especial caràcter, ja que tan amich hi es lo poble valencià de la festa, no ha mancat autor qu'ab lo bon fi d'exitar-lo y fer-li aixina entrar l'afició a sa pròpia llengua; s'ha dedicat a donar frecuentment a la estampa obretes, que si és cert qu'en lo incorrecte llenguatge que hui es parla, y per consegüent d'escàs mèrit literari, tenen en son favor, per a conseguir son propòsit, la ventatja de pertenéixer al gènere festívol qu'és lo que més li agrada y estar escrites en valencià, que per de promte tant nos importa qu'a llegir-lo s'acostume (Llombart 1877, 12).

Per altra banda, com es descrivia a la ressenya publicada a *Valencia Ilustrada*, Constantí Llombart afegí una breu text introductorí al pròleg de l'edició de 1561 que redactà Onofre Almudéver. D'aquesta manera, s'erigia en un continuador d'aquella tasca apològica de l'idioma (Ferrando 2003, 40-41).

No pareix al llegir-lo [referint-se al proemi d'Almudéver], sinó que els valencians lo propi que'n l'actualitat, hi hagueren format empenyo en fer desaparèixer de lo

món son natiu llenguatge, y sorts a los pregs de la mare pàtria, mentres los estranys, com hui està succehint, lo amen, estimen y tenen, com a fills rebordonits l'obliden e ingrats lo empellen a la tomba.

Tocant a d'aquest punt, los valencians després de tants d'anys, ni poch ni gens han variat en la esència son caràcter. ¡Gran sentiment, per cert, dona lo descuit criminal en què los inestimables monuments de nostra literatura perduts jahuen! Verament esmogut lo cor nostre per la idea de que axí per complement tan irremeiable pèrdua aplegue per este camí a sentir-se, hem començat, ab la consoladora creència de que los bons patricis valencians han d'atjudar-nos en esta empresa, la reproducció de les més preades joyes de lo llemosí Parnàs, com ho són ab efecte la present obra y moltes altres que tenim en premsa (Fenollar, 11-12).

Llombart, a l'igual com Almudéver, reaccionava contra l'abandó de la literatura en la llengua pròpia, proposant uns autors com a models –en aquest cas pertanyents a l'escola satírica valenciana, de la qual ell, potser també, se'n sentiria continuador-, amb la intenció d'estimular als poetes contemporanis (Gadea Gambús, 197). Però, la iniciativa no tingué continuïtat, i la *Biblioteca Valentina* sols pogué traure dos volums. Només sabem, per Lluch Soler, que “un incidente imprevisto vino a interrumpir la aparición de las demás obras que para el efecto tenia dispuestas” (Lluch Soler 1879, 20).

La tasca editorial de Llombart, però, no finalitzaria ací. Ell, amb la idea de reivindicar el periodisme iniciat dècades enrere per Josep Maria Bonilla amb *El Mole*, un periodisme “democràtic i independent, molt crític [...] Un periodisme escrit en el valencià que ara es parla perquè la seua intenció és fer-se entendre per un destinatari popular al qual vol conscienciar perquè no es deixe dur per la situació” (Martínez Gallego & Bordería Ortiz, 118) reeditaria l'any el 1877, els setmanaris *El Sueco*, *El Tabalet* i *La Donsayna*, màxims representants d'aquesta tendència a València, en la dècada dels quaranta del segle XIX; uns periòdics, també, que foren dirigits per autors reverenciats per Llombart: Bernat Baldoví, Josep Maria Bonilla i Pasqual Pérez, respectivament (Pérez Moragon 2005, 45), però la trajectòria dels quals s'escapa dels objectius del present estudi.

Podem valorar de manera positiva la tasca editorial de Constantí Llombart en el sentit que l'interés per posar en circulació textos antics obeïa a una voluntat clara de “popularitzar-los” i fer-los accessibles a un públic que tenia al seu abast, principalment, peces teatrals de curta volada –com el sànet- o textos publicats en la premsa periòdica escrits en un valencià exempt de criteris normatius. Ara bé, com hem comentat adés, Llombart, el 1877, també es dedicava a transcriure, amb la intenció de fer una reedició de *Les troves en lahors de la Verge Maria* (1474), a partir de l'exemplar conservat a la Biblioteca de la Universitat de València (Escartí 2006, 20). Si Llombart engegà aquell projecte fou, entre d'altres raons, perquè amb aquella iniciativa podia disputar per als valencians la glòria d'haver imprés el primer llibre a la península. Per tant per a ell, girar els ulls al passat i recuperar la seua tradició literària era, també, una manera de projectar els seus ideals de regeneracionisme de la societat valenciana del darrer terç del segle XIX. De recuperar, de reivindicar també, l'autoestima dels valencians com a poble.

Els clàssics en el discurs renaixencista llombartià

La nit del 31 de juliol de 1878 tingué lloc, al pavelló que l'ajuntament de València havia instal·lat amb motiu de la Fira de Juliol, la sessió inaugural de Lo Rat Penat. Llombart preparà per a l'ocasió un discurs titulat *Excel·lències de la llengua llemosina*, que, segons informa *El Mercantil Valenciano* de 31 d'agost de 1878, fou llegit per

Olmos de la Granda. Segurament, davant l'èxit de la convocatòria, el promotor de l'entitat ratpenatista escoltà el discurs que havia preparat amb una barreja de satisfacció i d'emoció. Aquell discurs fou publicat a *Valencia Ilustrada*, en els números corresponents al 18 i 25 d'agost de 1878 i també es publicà, en volum, aquell mateix any (1878b). Davant el següent comentari, publicat a *El Mercantil Valenciano* l'1 d'agost de 1878, aquella intervenció sembla que va ser molt ben rebuda per l'auditori:

Después de la sinfonía dio principio la sesión inaugural por un discurso en lemosín del iniciador de la sociedad, D. Constantino Llombart, que versaba sobre las escelencias de la lengua valenciana, discurso también pensado como correctamente escrito, lleno de notables pensamientos y de brillantes imágenes, y que probó una vez más los conocimientos que en la materia atesora el Sr. Llombart. Fue leído este trabajo verdaderamente erudito y literario, por el Sr. Olmos de la Granda, con la entonación y propiedad convenientes a la antigua lengua lemosina.

Com hem esmentat, amb *Excel·lències de la llengua llemosina* (Llombart 1878b) Llombart es proposava celebrar “les singulars y notables bellees que en la mateixa abunden, senyalant-vos-elles totes una per una, a fi d'encendre aixina en vostres generosos cors la esmortiguada flama del verdader carinyo que tot bon valencià li és en deute a nostre mig perdut natiu idioma” (Llombart 1878b, 8). I manifestava que València, per fi, semblava “correspondre al crit patriòtic del renaixement donat fa temps per nostres germans de Catalunya” (Llombart 1878b, 9).

Encara, recorria a la imatge de la “morta-viva” per evidenciar les causes que, en opinió seua, havien motivat l'abandó gairebé definitiu del conreu de la pròpia llengua entre els valencians, catalans i mallorquins, amb intencions reivindicatives que ultrapassaven l'àmbit filològic i cultural (Roca Ricart, 78-79):

Esbalaïda va caure en terra com si fos morta, aquell trist jorn en que, per a sa desdija, junyiren-la ab la superba senyora castellana, donant aixina lloch a que los seus adversaris la cregueren sepultat cadavre, prenent com a tal cremar-la y demprés aventar les seues cèndres a que feròçticament fonch reduhida en Xàtiva los primers anys del pasat segle. Cregueren, sí, los pechs que botant-los foch als sants llibres de nostres *Furs y privilegis*, bresol de nostres llibertats tan venerables, nostre matern idioma, (ab lo qual escrits estaben) desapareixeria, deixaria de existir pera sempre, y gràcies a Deu sien fetes, fallides n'han eixit ses esperances. (Llombart 1878b, 10) [...]

No, valencians, no és morta nostra expresiva llengua llemosina, com los seus malhavirats inimichs semblaba desijaben, gràcies als generosos esforços de nostres germans de Catalunya y les illes Mallorques, esforços generosos que de hui en avant debem nosaltres ab tot fervor imitar, ya que per sort triumfant y victoriosa, encara que un poch tardívola, s'alca hui tota engalanada ab lo traje de festa, com verginal doncella que al temple a desposar-se anara, pera tornar, per fi, a ser altra vegacla la que fon sempre (Llombart 1878b, 11).

Després passava a argumentar algunes –les principals, a criteri seu- «excel·lències» del català, al qual es referia com “llemosina llengua” estratègicament, per no ferir susceptibilitats, una postura que llavors encara era compartida per la majoria de renaixencistes valencians (Martí Mestre 2005, 210). Però per als nostres objectius, el que ens interessa destacar, ara, és que Constantí Llombart vinculava aquelles «excel·lències» de la pròpia llengua a l'existència d'un regne perdut i als testimonis escrits dels sobirans que el governaren:

Ab aquesta llemosina que nos deixà en herència nostre magnífich Conqueridor, plena de pureça, primor y dolçura, ohiren nostres honorables bisavis parlar en les corts a sos reys d' Aragó, y en ella també hi vegueren les cartes que a llunyadans regnes n'escribien, y als governadors que les mateixes regien, trameses eren. Ab ella estaben escrits los *Furs* de nostra amada ciutat y regne, com amunt dit resta, y encara hui en nostres antichs argius escrits se conreen ab lo mateix idioma, un creixcudísim número de donacions y cartes reals, testaments, memòries, ordinacions, mandes, herències, procesos, sentències, etcètera, desde l'any mil dos-cents trenta-huit fins l'any mil set-cents set, en los quals guardat s'encontra lo més honorable y utilós de nostra sempre lleal y fedelísima València (Llombart 1878b, 13-14).

Encara, aquell recurs “reial” li aprofità, a banda de prestigiar la llengua pròpia, per explicitar que el valencià era una variant diatòpica del català, idioma que en els confins del seu domini es parlava de manera més pura i correcta, en clara al·lusió a la castellanització de les zones urbanes:

Mes seguint lo romput fil de aqueste nostre relat, esmentar debem ara que la llemosina llengua fonch la cortesana ab quènn Aragó, València y Catalunya, los reys parlaben, y ab la que'n Pere IV, lo Cerimoniós, compongué sa real història; disintint aquesta llengua en los tres amunt citats dominis, sols en alguna qu'altra petita variació, ya en la manera de pronunciar-se, ya en la adopció d'algunes veus originàries, insignificants diferències molt menys notables si es vol encara, que les que'l castellà sofrí en les diverses províncies hon se parla. Sempre ademés s'ha observat que'n los confins d'Aragó, València y Catalunya, s'ha parlat ab més correctitut y puretat que'n lo mateix interior d'ells propis nostra llengua. (Llombart 1878b, 15).

Així mateix, per reforçar el caràcter apologètic del seu discurs, esmentava diverses personalitats històriques, escriptors i obres literàries –diversos “clàssics”- la trajectòria i qualitat destacable dels quals estava vinculada estretament a l'ús de l'idioma matern. El primer d'ells fou el rei en Jaume:

En la mateixa llengua fonch criat en Montpeller, y parlà nostre mots alt e invicte rey en Jaume. Ab ella escrigué, a imitació de Juli César, ses conquestes y a imitació dels romans la introduhí ab la sua religió a les Mallorques, y en València y son antich regne al conquistar-los. (Llombart 1878b, 13)

Llombart, amb l'al·lusió al monarca fundador del Regne de València –un model de líder íntegre i just (Estrela 2014b)- exhortava l'auditori a recuperar la documentació jurídica i administrativa que romania als arxius des d'aquells anys fins el 1707, perquè a banda de trobar en ella “lo més ho[no]rable y utilós de nostra sempre lleal y fedelísima València” (Llombart 1878b, 14), estava escrita en valencià. I continuava en la seua relació d'autors antics:

En llemosina parla compongué un insigne martre, lo doctor Sant Pere Pasqual de València, sa petita Bíblia, per a l'ús dels cautius de nostra terra qu'en Granada estaben presos, y en ella també posà molt en avans qu'Escoto lo celebèrrim testimoni de la Concepció Immaculada de Maria Santíssima. Ab lo mateix llemosí igualment compongué ses famoses *Troves* de los cavallers que vingueren a nostra conquesta mossén Jaume Febrer, per manament que li féu l'infant (demprés rey) en Pere. Ab llemosina llengua, en l'any tres-cents

noranta-quatre, fonch representada a presència dels reys en lo palau real de València, hui jardí del mateix nom, una composició teatral, original de Micer Domingo Mascó, apellada tragèida de *L'hom enamorat y la fembra satisfeta*, obra no despullada de mèrit literari, y qu'és, sens dubte algú, la més antiga notícia qu'es té fins les hores respecte a representacions teatrals en Espanya (Llombart 1878b, 15-16).

Llombart, com no podia ser d'altra manera, en aquell escrit apologetic de l'idioma també esmentà la figura de Sant Vicent Ferrer, per la seua projecció europea, vinculada al do de llengües, i la del seu germà Bonifació Ferrer:

Ab aquesta mateixa llengua llemosina o valenciana (llavors universalment coneguda) va predicar l'apòstol sant Vicent Ferrer y fonch entés en tota Europa, escrivint ademés en ella per a consol dels seus amats deixebles, los llahors del Sant Rosari, que fins no fa molts anys cantaben nostres pares en lo exconvent de frares de Sant Domingo. En la mateixa llengua traduhí lo sabi en Bonifació Ferrer, general de la Cartuja de Porta-coeli, y germà del sant que són del mateix cognom portaba, la *Santa Biblia*, qu'en l'any mil quatre-cents sixanta-huit fonch estampada en València. (16)

I, encara, Llombart faria gala de la seua erudició i destacaria la reputació literària d'una escriptora, sor Isabel de Villena, vinculada a l'estament reial, la qual cosa podia ser destacada per Llombart en el sentit de posar èmfasi en el prestigi de la llengua materna durant l'època medieval, de reivindicar el valencià com a llengua de cultura i com a vehicle d'expressió "natural" dels membres pertanyents als estaments superiors, amb les següents paraules:

També en llemosina parla compongú, a petició de mossén Pere Artés, justícia criminal de nostra ciutat en min-tres-cents sixanta-set, lo patriarca frare Francesch Giménez la *Sagrada Vida de Jesu-Crist*, redentor nostre. Així mateix, la sàbia verge valenciana sor Isabel de Villena, abadesa del real monestir de la Santíssima Trinitat y cosina de la sereníssima senyora na Maria de Castella, reyna d'Aragó, compongú en llemosí sa gran obra de la *Vida de Jesu-Crist*, de la qual manà traure còpia, per a foment de sa devoció, la catòlica reyna na Isabel, y que fonch estampada en l'any mil quatre-cents noranta-set y demprés altra vegada en l'any mil cinch-cents tretce. (Llombart 1878b, 16-17).

Com es pot comprovar, la relació d'obres i autors i autores citats per el fundador de Lo Rat Penat en el discurs inaugural d'aquesta entitat obeïa a alguna cosa més que demostrar les seues aptituds filològiques. I ell mateix ho explicitaria en aquella ocasió:

Tenim escrits en llemosí com a llengua erudita y culta en temps pasats, un bon cabdal de llibres apreciabilíssims per sa gran doctrina, y dels quals ab algun sacrifici podrien triar-se y adquirir-se'n un bon aplec per a formar la «Biblioteca llemosina» que tan necessària està fent-se y que ya nostra naixent Societat té projectada. En ella encontrarien los amadors de nostres glòries los necessaris llibres per a compréndrer y estudiar les admirables produccions dels valencians ingenis; *más acres y perspicaces*, segons lo ditjo d'un cèlebre historiador, *que los del resto de España*. (Llombart 1878b, 17).

Llombart tornava a esmentar –com hem vist anteriorment– la idea de projectar una col·lecció de clàssics amb l'objectiu d'estudiar-los i fer-los "comprensibles" al públic. I la revalorització d'aquestes figures literàries a través de l'edició –de l'adaptació o

actualització- de llurs produccions, segons Llombart, podrien contribuir l'augment de l'autoestima dels valencians com a poble. Un poble que Llombart volia que demostrés les dimensions de la seua capacitat creativa i de la seua solvència intel·lectual davant la resta de comunitats del domini hispànic, com a resultat del doble patriotisme que professava (Archilés & Segarra). En aquest sentit, a més, podia comptar amb uns referents, uns precedents de l'època daurada de les lletres valencianes; l'època en la qual, segons Llombart, València “sempre al davant dels progresos, de la il·lustració y de la cultura, s'enyollà ab lo llorer d'haber segut la primera ciutat qu'en Espanya estampà un llibre, sent aquest de *Troves en llahors de la Verge Maria*. ¡Fonch lo segle d'or de nostres lletres!” (Llombart 1878b, 19).

Els escriptors que Llombart exaltà en aquell punt del seu discurs apologetic de l'idioma van ser Jordi de Sant Jordi –del qual, citant Beuter, destacava l'interés que Petrarca sentí per la seua producció (Llombart 1878b, 17) i Ausiàs March «al qual imitar es dignà y a vegades copià Garcilaso de la Vega, príncep també dels poetes castellans, per a que no hi mancaren tampoc a Castella les riqueses de nostra molt preada poesia; lo mateix féu Jordi de Montemayor, poeta portugués, per a que també Portugal gojar pogués d'iguals dellicies» (1878, 18). Com constatem, l'estratègia discursiva de Llombart era que l'auditori, potser poc coneixedor de la trajectòria literària dels autors que citava, “reconegués” en ells llur qualitat literària, posant-los en relació amb d'altres figures rellevants de la literatura europea. A més a més, quant a l'interés de Llombart per la biografia ausiasmarquiana, cal esmentar, que ell mateix, redactà un esbòs biogràfic del poeta medieval –ara com ara inèdit i il·localitzat- i el presentà al certamen jocfloral de 1888, on fou premiat amb un objecte d'art (Estrela 2014b, 94).

Per altra part, també durant l'època medieval –aquella època gloriosa sobre la qual els renaixencistes projectaren les seues aspiracions- fou quan tingueren lloc els certàmens poètics que aquella nit de juliol de 1878 es pretenien restaurar (Ferrando 1983), amb la creació dels Jocs Florals. Unes convocatòries literàries en què en el passat havien participat el bo i el millor del parnàs valencià:

L'època en què lo gran satírich Jaume Roig escrigué son cèlebre y original *Llibre de les dones e de Consells*, titolat també *La Cudolada*, diu l'eminent publiciste en Víctor Balaguer, fonch aquella en què los Gaçull, Corella, Valmanya, Fenollar, Vilarasa, Miquel, Requesens, Via y molts altres, puix llavors abundaren los bons poetes, se disputaren entr·ells los llores del triunfo y guanyaren joya en los Jochs Florals de València y Barcelona. (Llombart 1878b, 19)

En definitiva, amb la redacció d'aquella apologia de l'idioma Constantí Llombart pretenia incitar un acostament dels lectors a les figures més rellevants de la història de la literatura dels valencians, com una part significativa i irrenunciable de les “excel·lències” de la llengua pròpia que es proposà reivindicar aquella nit de juliol de 1878.

Uns anys més tard, concretament el 30 de juny de 1890, l'escriptor i editor valencià li envià una carta a Marià Aguiló –evidenciant una relació epistolar que fins ara havia passat desapercebuda als ulls dels investigadors-, la qual era la resposta a una altra anterior –de data 27 de maig de 1890- en què l'escriptor mallorquí li referia unes nocions bàsiques de mètrica i retòrica referides a la poesia medieval –suposem que a petició de Llombart-, en la qual podem llegir:

Temps fa que li volia escriure y enviar-li les obres antigues que fiu estampar per cooperar a l'estudi de nostre idioma, del *Tirant lo Blanc* &. Quant tinga

conducte segur per traméter-les-hi, diga-m'ho. Com a bibliotecari y com a colector, me dol no trobar en eixa un corresponsal per adquirir per mon compte tot quant se publica en valenciá.

¿Sab si se ha imprés cap cançó popular narrativa recullida de la tradició oral? Ara les estig imprimint y les hi enviaré ab la doble impotència de la malaltia y de la vellesa. La mort me insta a ordenar y completar mes notes bibliogràfiques y tot m'interessa fins les fulles soltes insignificants.³

Aquesta documentació, a més de constatar que Llombart, mostrà interès per relacionar-se amb els membres més destacats de la Renaixença de tot el domini lingüístic –com Balaguer, Verdaguer i Aguiló (Estrela 2015)-, per als nostres objectius, el que ens interessa destacar ara és, també, la informació reportada en la contestació de Llombart a l'anterior lletra, en la qual, a més d'agrair a Marià Aguiló l'enviament de la seua edició del *Tirant lo Blanch*, li comentava que:

És un obsequi que vos agrahiré en l'ànima, puix en son dia, és dir, quant acabe la publicació del *Diccionari Castellá-Valenciá* y viceversa, que com sabeu tinch en prempsa, ha de servir-me molt per a la Història general de la nostra lliteratura, quals materials vinch reunint fa ja alguns anys, esperant que arribe l'hora de poder dur a cap mon atrevida empresa. ¡Gràcies, puix, ilustre mestre, y Déu vos concedisca encara llarga vida per a què ab vostres sabis consells pugau llavors guiar-me, y logre jo portar a bon terme l'esmentat projecte!

Com en ma lletra anterior vos dia, tindré especial plaer de remétrer-vos poch a poch eixemplars, no solament de mes insignificants obretes, de les quals voldria saber si en teniu alguna per no repetir-la, sinó també de les altres que-s publiquen en València referents a nostra lliteratura o a nostra història.

Aquests paràgrafs ens informen que Llombart mantenia la idea de confegir una història general de la nostra literatura i d'aquesta manera contribuir a esmenar, a judici seu, els errors de que contenia la *Historia del Renacimiento literario contemporaneo en Cataluña, Baleares y Valencia*, de Tubino, com ja s'havia explicitat uns anys enrere en el número corresponent a l'1 de maig de 1881 de la *Revista de Valencia*, en la secció "Crónica mensual":

Otro incansable secuaz del renacimiento lemosín, D. Constantino Llombart, está escribiendo una rectificación –que no será corta- de los errores cometidos por el Sr. Tubino, en la parte que se refirere a nosotros de su obra *Historia del renacimiento literario en Cataluña, Mallorca y Valencia*. La conocerán nuestros lectores.⁴

Aquella iniciativa de Llombart, segurament, també obeïa a una intenció de rescatar de l'oblit i difondre la biografia, els mèrits i els textos d'uns autors i autores antics que moltes vegades, si no eren desconeguts per als lectors, eren percebuts com "rars" o difícils d'entendre, com hem assenyalat a l'inici d'aquest treball. I en el mateix sentit, encara, de testimoniar el zel de Constantí Llombart per reivindicar els clàssics, tenim el record d'un dels col·laboradors més pròxim a ell, Ramón Andrés Cabrelles:

³La correspondència en Llombart i Aguiló consta de dues cartes es conserven a la Biblioteca de Catalunya. Secció de Manuscrits. Fons Marià Aguiló. Correspondència. Marià Aguiló caixa 49/4, camisa 5 i transcrivim en Apèndix VI.1 i VI.2 a la nostra tesi doctoral (Estrela 2015, 435-437).

⁴ La cita es troba a la pàgina 335.

Muchas veces, en los días de sol, organizábamos excursiones al campo con Llobart, y allí, en plena naturaleza, entre los árboles que crecen a la orilla de las acequias, mientras devorábamos la frugal merienda y bebíamos, al *gallet*, el bravo vino de Pedralva, aquel hombre que, además de gran valenciano, era un excelente poeta, que lo mismo escribía en lengua del país que en el más correcto castellano, nos repetía las palabras con que Vinatea obligó al rey aragonés a guardar nuestros fueros, aquellos fueros que eran el cuerpo jurídico en que radicaban todas las libertades y la fuerza de este país; nos contaba cómo y dónde se instaló en Valencia la primera imprenta de España; nos explicaba por qué el mercedario Fr. Jofré fundó en nuestra ciudad el primer manicomio que se instaló en el mundo; nos hablaba de los grandes poetas valencianos y nos familiarizaba con Ausiàs March, Corella, Jaime Roig, Juan Martorell, Isabel de Villena, Carlos Ros y Villarroya (Andrés Cabrelles 1917, 22).

“Familiaritzar” el públic amb els clàssics era una de les línies de treball que Llobart es proposà dins el seu projecte de Renaixença. Dissortadament, una mort prematura limità l’abast i el resultats del seu treball. Tanmateix, una voluntat decidida per revaloritzar el patrimoni literari dels valencians i una gran estima envers la llengua pròpia formen part indissoluble del llegat que ens deixà. I en gran mesura, la preservació d’aquesta actitud positiva –que hem volgut evidenciar al llarg del present treball- és un dels èxits atribuïble a ell i també a la resta d’escriptors i escriptores de la Renaixença.

Obres citades

- Archilés, F. & J. R. Segarra. “Renaixença i Identitat Regional: Constantí Llombart i La Construcció De L’imaginari Regional Valencià.” En V. J. Escartí & R. Roca eds. *Constantí Llombart I El Seu Temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2005. 166-183.
- Escartí, V. J. “Joan Fuster i La Decadència.” En *Fuster entre nosaltres*. València: Conselleria de Cultura, Generalitat Valenciana, 1993. 109-113.
- . “Introducció.” En *Lo Darrer Agermanat*. València: Institució Alfons El Magnànim, 2006. 11-46.
- Estrela, J. E. “Ideologia i tradició escrita durant la Renaixença: el cas de Constantí Llombart.” *Revista Internacional d’Humanitats* 32 (2014a): 65-76.
- . “L’última victòria. Un fragment d’un poema inèdit de Constantí Llombart.” *eHumanista/IVITRA* 5 (2014b): 94-109.
- . *Constantí Llombart, dinamitzador de la Renaixença valenciana*. Tesi doctoral. València: Universitat de València. 2015.
- Fenollar, B. *Lo Procés De Les Olives*. València: Francesc Aguilar, 1877.
- Ferrando, A. *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1983.
- . “De la tardor medieval al Renaixement: aspectes d’una gran mutació sociolingüística i cultural a través dels Viciana.” *Caplletra. Revista Internacional de Filologia* 34 (2003): 31-52.
- Fuster, J. *La decadència al País Valencià*. Curial, 1976.
- . “Llengua i Literatura al País Valencià en el Primer Terç Del Segle XIX.” En *La Decadència Al País Valencià*. Barcelona: Curial, 1985 [1^a ed. 1970]. 147-66.
- Gadea Gambús, F. “Renaixement i filologia en vulgar als Països Catalans (1500-1700). Notes sobre l’edició i transmissió dels autors medievals catalans.” En A. M. Badia i Margarit & M. Camprubí eds. *Actes del Vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1989. 181-205.
- Laguna Platero, A. *Història de la Comunicació: València, 1790-1898*. València: Universitat de València, 2001.
- Llombart, C. “Revista de l’any pasat.” En *Lo Rat-Penat Calendari Llemosí corresponent al present any de 1876*. València: Estampa de la Viuda d’Ayoldi, 1875. 11-18.
- . “Revista de l’any passat.” En *Lo Rat-Penat Calendari Llemosí corresponent al present any de 1878*. València: Estampa de en Joseph Blesa, 1877. 11-16.
- . “Revista de l’any pasat.” En *Lo Rat-Penat Calendari Llemosí corresponent al present any de 1879*. València: Imp. de Emili Pascual, 1878a. 11-16.
- . *Excellències de la llengua llemosina : discurs panegirich llegit en la solemne sesió inaugural de Lo Rat-Penat*. València: Imp. de Emili Pasqual, 1878b.
- Martínez Gallego, E. A. & E. Bordería Ortiz. “Llombart als Papers Periòdics: Històries d’un Lliberal a la Xàquera Vella.” En V. J. Escartí & R. Roca eds. *Constantí Llombart I El Seu Temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2005. 111-135.
- Mulet, F. *Obres Festives Compostes segons Antiga, General y Molt Rahonable Tradició pel Pare Francesch Mulet*. València: Llibreria de En Francesch Aguilar, 1876.
- Pérez Moragon, F. “Constantí Llombart, el pobre de les grans empreses.” En V. J. Escartí & R. Roca Ricart eds. *Constantí Llombart i el seu temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua. 2005. 36-53.

- Roca Ricart, R. *El Valencianisme de la Renaixença*. Barcelona: Bromera, 2011.
- Simbor, V. *Els orígens de la Renaixença valenciana*. València: Universitat de València, 1980.
- Tubino, F. M. *Historia del Renacimiento literario contemporaneo en Cataluña, Baleares y Valencia*. Madrid: Imprenta y Fundición de M. Tello, 1880.
- Viciana, R. M. de. *Alabanzas de las Lenguas Hebrea, Griega, Latina, Castellana y Valenciana*. València: Francesc Aguilar, 1877.